

TIL, USLUBIYAT, NUTQ MADANIYATI VA ADABIY TAHRIR

Taxirov Zoir Taxirovich

O‘zbekiston Milliy universiteti professori.

Annotatsiya: Mazkur maqolada funksiyaviy uslublar hamda adabiy tahrir aloqadorligi haqida so‘z boradi. Unda filologik fanlarning tilshunoslik, amaliy tilshunoslik, uslubiyat, nutq madaniyati, adabiy tahrir xususida so‘z boradi va ular turli matn tuzishda bir-biri bilan jips bog‘liqligi yoritiladi.

Tayanch so‘zlar: Tasviriy tilshunoslik, kategoriya, til tizimi til birliklari, uslub, nutq, nutqiy muloqat, nutq shakli, funksiyaviy-kommunikativ tur, matn, funksiyaviy tur, tahrir, matn uslubi.

Annotation: This article deals with such philological sciences as linguistics, applied linguistics, stylistics, speech culture and literary editing. Their interrelationships with each other in the compilation of various text outputs are discussed.

Keywords: Visual linguistics, category, language system, language units, style, speech, speech communication, form of speech, functional-communicative type, text, functional type, editing, text style.

Umumxalq tili tilshunoslik (lingvistika)ning tadqiq etish obyekti hisoblanadi. Tilni o‘rganish jihatlari nuqtai nazaridan esa tilshunoslik shartli ravishda ichki va tashqi tilshunoslikka ajratiladi. Umumiy tilshunoslik (tasviriy tilshunoslik) ichki lingvistikaga kiradi umumtil kategoriyalari, turli darajalarini o‘rganadi. Tashqi lingvistika (paralingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, kompyuter lingvistikasi, neyr-olingvistika va b.) so‘zlovchining jamiyatdagi faoliyati bilan tilning bevosita bog‘liqligini o‘rganadi.

Tasviriy tilshunoslik “til tuzilishi” [1] haqidagi fandır. Bu fan til ichida nima *bor* ekanligini, fikr, his-hayajon (emotsiya), ma’lumot (xabar) etishni o‘rganadi va o‘rgatadi. Tasviriy tilshunoslik bilan uslubiyatning o‘rganish obyekti bitta ayni bir tildir, ammo predmeti boshqa-boshqa. Aytish joizki til tizimidagi birliklar va kategoriyalar tasviriy tilshunoslikning tadqiqot predmeti hisoblanadi. “Tildan, ayniqsa adabiy nutqdan foydalanishning barcha usullari uslubiyatning tadqiqot predmeti” [2] bo‘ladi. Uslubiyatning nutqiy muloqatda tildan foydalanish haqidagi fan ekanligini mohiyatini ochib berish uchun adabiy nutq tushunchasini aniqlashtirib olish kerak. Turli manbalarda *adabiy nutq* terminiga quyidagicha tariflar beriladi: “... umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma’lum normaga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi firmasi”[3]. “... o‘zbek tilining dialektlari, oddiy so‘zlashuv tili va jargon-laridan tamoman farqlanadi, shu xalq vakillari uchun umumiylik bilan xarakterlanadi”[4]. “... muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va meyorlashtirilgan mazkur tilda so‘zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli”[5].

“Umummilliy tilning meyorlashtirilgan shakli, yozma va og‘zaki ko‘rinishga ega ijtimoiy sohalar barchasida amalda bo‘ladi hamda milliy madaniy hayotga xizmat qiladi”[6].

Adabiy nutq *ijtimoiy lingvistikaning* asosiy tushunchasi. U milliy til egalari tomonidan namuna sifatida qabul qilinadi. Ijtimoiy (ijtimoiy-madaniy) mavjud (amalda bo‘lish) shakli. Uning asosiy vazifasi milliy tilda so‘zlashuvchilarning tarixan shakillangan jamoasi barcha a‘zolari

faoliyatining barcha sohasida to'laqonli aloqa-aralashuvi (muloqat)ni ta'minlashdan iborat. Adabiy nutq bajarishi lozim bo'lgan "... ana shu asosiy vazifa uni mohiyatan adabiy nutqqa aylantiradi, ya'ni umumqabul qilingan, umumtushunarli bo'lishini ta'minlaydi"[7]. Yuqorida aytilganlarning barchasiga bitta qo'shimcha qilish mumkin: *umummajburiy*.

Nutq jarayonida adabiy nutqdan, umuman tildan foydalanish umumiy nomda uslubiyat ataladi. U – nutqiy (yozma, og'zaki) muloqat vaqtida til (birliklari, kategoriyalari)dan foydalanish haqidagi mustaqil fan. Uslubiyatda, asosan, *til birliklaridan foydalanish yoki "til birliklarining muayyan vazifani bajarishi"* haqida so'z boradi. Ana shu vazifa bajarishligiga ko'ra u funksiyaviy (vazifaviy) uslubiyat deb ataladi.

Til vositalari muayyan vazifa bajarar ekan, nutq egasining maqsadiga ko'ra ma'lum o'zgarishlarga uchraydi. Bu o'zgarishlar ayrim til birliklari, kategoriyalari, so'zlar guruhi, grammatik shakllar, konstruksiyalar (tuzilmalar) va fonemalarda yuz beradi. Uslubiyat tilshunoslik fanlari orasida alohida o'rinni egallaydi. Boshqa tilshunoslik fanlari tilda *nima* borligini o'rgansa, uslubiyat til birliklari va kategoriyalardan *qanday* foydalanishni tadqiq etadi. Nutq (og'zaki, yozma)da fikr, his-hayajon, fikr almashish, informatsiya yetkazish qanday kechadi, mana shular uslubiyatning mohiyatini tashkil etadi. Bir so'z bilan aytganda, *harakatdagi* tilni o'rganadi. Tilda shakllangan birliklar va kategoriyalar nutqiy muloqot jarayonida quyidagilarga bog'liq ravishda muayyan funktsiya (vazifa)ni bajaradi:

- xabarlar mazmuniga;
- matn (umumiy nutqiy muloqot) ga;
- nutqiy muloqot amalga oshirilayotgan sharoitlarga.

Tilning qanday vositalari birikmaga kirishishi, bir-birlari bilan bog'lanishi, bir-biriga moslashishi, muloqot sohasi, nutq shakli (og'zaki, yozma), matn mavzusi, muhokamaning mohiyati, "gaplashish" va h. ga ko'ra uslubiyat quyidagilarni aniqlashtiradi:

- tildan kishilarning birgalikda faoliyat olib borishlari, ish yuritishlari, umuman, turmush kechirishlari kabi jamiyatning muhim ehtiyojini qondirishda qanday foydalanilishini;
- har bir til birligi qanday vazifani bajarishligini;
- muayyan matn tarkibida (yoki muayyan matn turida), u yoki bu muloqiy sharoitda til birliklari mutanosiblashishi yoki bir-biriga ta'sir etishligini.

Uslubiyat tildan foydalanish masalasini aniqlashtiradi, tadqiq etadi. Bu uning predmetini tashkil etadi. Uning tilshunoslikning boshqa fan sifatidagi mazmun va mohiyatini tashkil etadi. Ana shunga ko'ra uslubiyat tilshunoslikning funksiyaviy-kommunikativ (vazifaviy-muloqot) turi hisoblanadi va nutq madaniyatini, ortologiya (to'g'ri nutq haqidagi fan)ni, til me'yorlari to'g'risidagi ma'lumotni, ijtimoiy lingvistikani, adabiy nutq nazariyasini o'z ichiga oladi. Uslubiyatga oid mashg'ulotlarda quyidagilarni a'lo darajada bilish (o'rgatish) nazarda tutiladi.

1. Til "material"ini, kategoriyalarini, birliklarini – uning tizimini tashkil etuvchilarni;
2. O'zbek tili fonetikasi, leksikasi, grammatikasi (morfologiya sintaksis), frazeologiyasi, so'z yasalishi va b. ni;
3. Uslubga ko'ra ega va kesim moslashuvini;
4. Sodda va qo'shma gaplar tuzilishini;
5. Tildagi obektiv va subektiv munosabatni;
6. O'timli va o'timsiz fe'llarni;
7. Qaratqich va tushum kelishiklarining farqini;
8. Mavhum otlar, shakllar omonimiyasi va h.k. ni.

Uslubiyatda, avval, mikromatn, shuningdek, muallifning umumiy fikri, kontekst ta'siriga ko'ra tahlil etilayotgan matnda til birliklaridan foydalanishdagi me'yordan chetlanish – sintaktik konstruksiyalardagi kamchiliklar, frazeologizmlarning xato qo'llanganligi, so'zlarning birikmaga noto'g'ri kiritilganligi, so'zning o'z ma'nosida qo'llanilmaganligi, ma'no bo'yog'idan noto'g'ri foydalanilganligi e'tiborga olinadi. *Havo bulut edi. Oq bulutlar bo'lganlikdan quyoshning nuri uncha kesilmagan, quyosh to'r ro'mol ichida o'tirgan kelinlar kabi yer yuziga suzilib qarar edi.* (A.Qodiriy). Tabiat manzarasini chizar ekan, adib *quyosh kelinlar kabi suzilib qarar edi* o'xshatish konstruksiyasini tuzadi. Uslubiy nuqtayi nazardan bu konstruksiya e'tiborni o'ziga tortadi. Grammatika bo'yicha mutaxassislarining fikricha, bu konstruksiya grammatik jihatdan to'g'ri hisoblanadi. Leksikolog esa, *suzilmoq* so'zini qo'llashda me'yordan chekinish bor, deydi. Uslubiyat bo'yicha mutaxassis esa mazkur konstruksiyadagi me'yordan chekinishlikni aniqlay boshlaydi: nima uchun, nega? Matn uchun bu nima beradi, muayyan aniq ifodaga yana qanday yangi ifoda (ottenka) bag'ishlaydi.

Mazkur konstruksiya tasviriy tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraladigan bo'lsa, aslida, *quyosh kelinlar kabi qaraydi*. Konstruksiya to'rt komponentdan tashkil topadi: *quyosh, kelin, kabi, qaraydi*. Bu konstruksiyada *quyosh, kelin* – ot, *kabi* – ko'makchi, *qaradi* – fe'l (o'tgan zamon). Ulug' adib quyoshning nur taratishini inson qarashiga o'xshatar ekan, qarashga xos ko'plab belgilar orasidan faqat bittasini tanlaydi: *suzilib*. Ana endi tasviriy tilshunoslikdan uslubiyatga o'tiladi: nega? Inson qarashiga turli belgilar xos: *kulib qarash, xo'mrayib qarash, bezrayib qarash, tirjayib qarash, jilmayib qarash, tumshayib qarash, tersayib qarash, ola qarash, irjayib qarash, sirli qarash, shubhali qarash, ishonqiramay qarash, ishonib qarash, chaqchayib qarash, baqrayib qarash, yovqarash, do'stona qarash, bo'zrayib qarash, iljayib qarash, yotsirab qarash, yig'lamsirab qarash* va h. Nega yozuvchi qa-rashga xos ko'pgina belgilar ichidan faqat *suzilibni* tanladi. Ana shu tanlash ayni uslubni anglatadi. Agar *suzilib* so'zi – ravishdoshning nominativ (atash) ma'nosiga e'tibor bersak, u insonga xos qarash belgisini anglatadi, ma'no bo'yog'i, tabiiyki, ijobiy. Bunday qarashga insonlar yoshi, jinsidan qat'i nazar, barchasi ham ega bo'lishi mumkin. Lekin ular barchasi birdek ijobiy emas. Adib yuqorida ayol zotiga mansub tur – *kelin qarashiga* quyoshning *nursochishini* o'xshatadi. Nega kelinning, nega qizlarning, nega katta yoshdagilar (kampirlar)ning? Vaholanki, ular ham ayol! Chunki qizlarning *suzilib qarashi* – *odobsizlik*, yoshi kattalarniki – *yarashmagan qiliq*. Kelinlarning bu xil qarashlari ham ma'lum davrda (yangi kelinlik davrida), shunda ham o'z jufti halollariga nisbatan bo'lsa, *ijobiy* sanaladi. Yuqoridagi parcha badiiy matn ekanligini hisobga olsak, unda muallif quyosh nurlarini oq bulut to'sib qo'yanligi va uning ham yorug'ligi xira tortgan, hovuri pasayganligi va bu kishiga yoqishlik darajasida ekanligini ta'kid etmoqchi bo'ladi va buni kelinlarning *suzilib boqishligi* yoqimlilikiga o'xshatadi. Uslubiyat tildagi bu hodisani tadqiq etarkan, tasviriy tilshunoslik bilan o'zaro jips bog'liqdir, chunki u mohiyatan tilni tadqiq etishni nihoyasiga yetkazadi. Uslubiyat tilni tizimli-tuzilmaviy tahlil qilish vazifasi (tasviriy tahlil) dan o'tib, lingvistika qismlariga asoslangan holda quyidagilarni tadqiq etadi.

1. Fikrni ifoda etishning yondosh (parallel) usullaridan, til vositalari yordamida yuzaga chiqadigan his-hayajonlarni;

2. Turli maqsadlarda va nutqiy muloqot sharoitlarida til vositalarining turli yo'sinda birikuvi, qo'shiluvi usullari, tartibini;

3. Nutqiy muloqotda, yozma va og'zaki nutqda til unsurlari, kategoriyalarining amalda qo'llanilish qonuniyatlari va o'ziga xosliklarini. *U darvozaga yaqinlashayotgan edi, nimadandir*

cho'chib chetga burildi. Chunki darvozadan chiqib qolgan ikki kishini ko'rib, bularning birini qayin otasi bo'lib chiqmagidan hurkkan edi. (Abdulla Qodiriy).

Mazkur parchadagi jumlar grammatika nuqtayi nazaridan to'g'ri ekanligini hech bir tilshunos inkor etmaydi. Faqat leksikolog so'z qo'llash xususida me'yordan ma'lum darajada chetlashish borligini qayd etadi va shu bilan cheklanadi. Faqat uslubiyatchi mutaxassisgina birinchi jumlada *cho'chimoq*, ikkinchi jumlada *hurkmoq* so'zining qo'llanilganiga *nega* deya e'tibor beradi va uning tahliliga kirishadi, bunday ikki xil qo'llash mohiyatini ochib beradi. Birinchi jumladagi *cho'chimoq* fe'lining genetik ma'nosi *kutilmagan holatdan xavotirga tushmoq* ifodasini beradi, ya'ni holat, harakat xavotir bilan bog'liq va bu holat ayni insonlarga xos. Ikkinchi jumladagi *hurkmoq* so'zining genetik ma'nosi jonivorlarga, ularning ham muayyan turi – ot, eshak, qora mol, tuyaga xos holat, harakat ifodasini beradi va bu holat, harakat *qo'rquv* bilan bog'liq bo'ladi. Yuqoridagi har ikki jumla grammatika qoidalariga muvofiq tuzilgani, ya'ni ega, kesim, ikkinchi darajali bo'laklar o'z o'rnida, so'zlarning birikmaga kirishuvi ham me'yorida ekanligi tasviriy tilshunoslik nuqtayi nazaridan to'g'ri, deya tan olinadi va bular uning o'rganish obekti hamda predmeti hisoblanadi. Leksikologlar *cho'chimoq*, *hurkmoq* so'zlarining bir-biriga sinonim ekanligi, faqat *cho'chimoq* so'zining ma'no ifodasi betaraf, *hurkmoq* so'zi ma'nosi (insonga nisbatan qo'llanganda) bo'yoqqa egaligini ta'kidlash bilan kifoyalanadilar.

Uslubiyat bo'yicha mutaxassislar, boshqacha aytganda, semik tahlil bilan shug'ullanuvchi tilshunoslar esa, har ikki so'z, garchi sinonim bo'lsa-da, *nega* qo'llanildi, degan savolni qo'yadi va leksik birliklar grammatik kategoriyalarni semik tahlil qilishga o'tadi. Tilshunoslikdagi semik tahlil "Adabiy tahrir" fanida mantiqiy tahlil deyiladi – har ikki ibora teng ma'noga ega. Tajribasiz muharrir (uslubiyat, semik tahlil, mantiqiy tahlildan xabarsiz) *nega* endi insonga xos holat, harakat belgisini jonivorlarga xos holat, harakat belgisini ifoda etuvchi so'z bilan atash kerak, deya *hurkmoq* so'zini *qo'rquv* so'zi bilan almashtirsa yoki konstruksiyani o'zgartirsa, tasviriy tilshunoslik nuqtayi nazaridan qoidadan tashqari hisoblanmaydi. Mikrotahrir nuqtayi nazaridan ham shunday. Ammo uslubiyat nuqtayi nazaridan qaralsa, boshqa holat ayon bo'ladi. Adib badiiy matn yaratishdan avval, albatta, uning kompozitsiyasi, o'z maqsadi va bu maqsadni amalga oshirishda tildagi vositalardan qanday foydalanish va boshqalar haqida chuqur mulohaza yuritadi. Natijada muallifning **individual** uslubi yuzaga keladi.

Abdulla Qodiriy birinchi jumlada *cho'chib* ravishdoshini qo'llaganining boisi, uni cho'chitgan narsa, hodisa hali ma'lum emasdi. Ana shu nogahoniy ta'sirdan Otabek cho'chib tushadi. Albatta, cho'chilikka qo'rquv sabab bo'ladi. Keyingi jumlada esa *hurkib* ravishdoshi – *cho'chibning* sinonimidan foydalanadi. Nega? Uslubiyat ana shu negaligini tadqiq etadi va quyidagi xulosaga keladi:

- *cho'chib* so'zi ma'no ifodasida hali *qo'rqish* hissi yo'q, u *xavotirlanish*, *sergaklanish* ma'no ifodasini beradi;
- *hurkib* so'zi ma'no ifodasida esa *qo'rqish* hissi ma'no ifodasi ayon seziladi;
- birinchi holatda xavotirga solgan, sergaklantirgan obyekt noma'lum;
- ikkinchi holatda qo'rquvga sabab bo'lgan obyekt – ikki kishi ma'lum;
- ikki kishidan biri "qayin otasi bo'lib chiqmagi".

Otabek, agar har ikki kishi begona ekanini avvaldan bilganda edi qo'rqib o'tirmasdi. Chunki ular Otabekka tanish bo'lmagan bir yo'lovchi sifatida qarar va ahamiyat bermas, to'qnash kelganda ham salom-alikdan nariga o'tmasdi. Lekin, ikki kishidan biri qayin otasi bo'lsa-chi, ...

Ot, tuya ... lar uncha-munchaga hurkimaydi. Ularni hurkituvchi ta'sir, ya'ni qo'rqinch kuchli bo'lishi kerak. Qayin otasi bilan uchrashib qolish Otabek uchun kuchli qo'rqinch edi. Undagi ana shu qo'rqinchni ifoda etish uchun Abdulla Qodiriy *hurkib* ravishdoshidan foydalanadi. Aslida *hurkib* so'zini kishilar tushib qolgan holat va ularga xos harakat ifodasi uchun qo'llash faqat salbiy ma'noda bo'lishi mumkin. Lekin Abdulla Qodiriy o'z ijobiy qahramoniga nisbatan qo'llaydi va qayin otasidan dashnom olib, qattiq izza bo'lgani uchun bunday uchrashuv qay darajada og'ir ekanini ifodalash maqsadida *hurkib* so'zini – ijobiy ma'no bo'yog'iga ega bo'lishga "majbur" etadi. Uslubiyat ana shuni tadqiq etadi, adib individual uslubini ochib beradi. Biz yuqorida uslubiyat nutq madaniyati bilan jips aloqada degan edik. Zero, uslubiyat funksiyaviy-kommunikativ fanlar sirasiga kiradi. Bu fanlarni tilga bo'lgan umumiy asosiy yondashuv birlashtiradi. Mavzur fanlar til egalarining nutqiy muloqot jarayonida til vositalaridan foydalanishlaridagi o'ziga xoslik va qonuniyatni o'rganadi. Demak, uslubiyat, nutq madaniyati, ortologiya, ritorika til unsurlari va kategoriyalaridan adabiy nutq doirasida oqilona, me'yorida foydalanishni tahlil etadi.

Nutq madaniyati haqidagi ta'limda til birliklaridan kundalik nutqiy muloqotda, yozma va og'zaki tarzda adabiy jihatlari doirasida foydalanish ko'rib chiqiladi. Nutq madaniyati deyilganda alohida olingan bir kishi va aholi nutq madaniyatining umumiy darajasi ham nazarda tutiladi. Nutq madaniyati bo'yicha mutaxassislar amaldagi adabiy nutq me'yorlari tizimi nuqtayi nazaridagina emas, balki, individual hamda umumiy nutqiy madaniyatga uning qanchalik mantiqiy bayonidagi aniq-tiniqlik va ifodalilik (estetik) ekanligini ham nazarda tutadilar.

Adabiy me'yorlar nuqtayi nazaridan nutq madaniyatiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- til vositalaridan foydalanishning asoslangan bo'lishi;
- matn tuzilishi mantiqan izchillikka ega bo'lishi;
- bayon aniq-tiniq, tushunarli bo'lishi.

Shunday qilib, nutq madaniyati sohasidagi tadqiqot o'z ichiga faqat adabiy nutqningina emas, balki xalq so'zlashuv tilini ham to'liq qamrab oladi, demak, oddiy og'zaki so'zlashuv unsurlari, xalq shevalari, jargonlar – jinoyatchilar argosidan tortib, to kasb-hunarga oid nutqdagi bilgan-bilmagan holda og'zaki, yozma nutqqa, shu jumladan adabiy nutqqa o'tadigan barcha-barcha unsurlar tahlil etiladi. Ayni mana shu masalalar bilan shug'ullanishiga ko'ra nutq madaniyati uslubiyatga yaqinlashadi. Uslubiyat esa nutq madaniyatidan farqli o'laroq asosiy e'tiborni adabiy nutqqa qaratadi. Adabiy nutqqa xos bo'lmagan hodisalarga ular tufayli erishilgan uslubiy samara nuqtayi nazaridan qaraydi va unga qanchalik erishilgani (yoki erishilmagani)ni, adabiy nutq me'yorlariga asoslangan matnga qancha o'rinli yoki o'rinsiz kiritilganini baholaydi. Nutq madaniyati tadqiq etadigan adabiy nutqqa xos bo'lmagan hodisalar doirasi uslubiyatdagidan kengdir. Buni kundalik nutqda me'yorlashmagan hodisalar cheklanmagan miqdorda uchrashi bilan izohlash mumkin. Hatto, shaxsiy yozishmalar ham bundan holi emas. Agar kundalik nutqiy muloqotda me'yorlashmagan nutqdan bevosita turmush tashvishlari xususidagi suhbatlarda, nutqiy muloqot vaziyatga ko'ra bo'lganda foydalanilsa, adabiy matnga ular muayyan uslubiy maqsadga ko'ra kiritiladi.

Individual nutq ham, umumiy nutqiy madaniyat ham til egasining saviyasiga, ijtimoiy ongga, adabiy nutq rivoji va uning hozirgi darajasiga bog'liq. Abdulla Qodiriyning xoh katta, xoh kichik asarlaridagi obrazlarning, albatta, hayotda o'z prototiplari bo'lgan. Masalan, Abdulla Qodiriyning o'g'li Habibulla Qodiriyning yozishicha, Toshpo'lat tajangning hayotda prototipi

bo‘lgan, u ham gapni xuddi Toshpo‘lat kabi uzuq-uzuq, chertib-chertib so‘zlagan. Polvon ismli bu shaxsning Qodiriy bilan suhbatdagi nutqiga e‘tibor beraylik.

– *Shu, degin, Julqun uka, – hammayoqni qimorga boy berib, juda abgor bo‘lib yurgan chog‘im edi. Bir kun boshim qotib ko‘chada borayotsam, yonimdan boyvachcha kiyingan yosh bir yigit o‘tib qoldi. “To‘xta”, dedim, “san boyvachchani yoningdagi pulingni bir sanab ko‘raychi, qancha ekan”, dedim ichimda.*[8].

Abdulla Qodiriy Polvonning nutqi bilan Toshpo‘lat tajangni so‘zlatishdan maqsadi qahramoni tabiatini, qiyofasini o‘quvchi ko‘zi o‘ngida yaqqol gavdalantirish maqsadida badiiy uslub talabiga ko‘ra hajviy obraz yaratishdir. O‘tgan asrning 20–30-yillarida, jamiyatda ana shunday nutq egalariga ko‘plab duch kelingan va ular zamonasiga mos edi. Bugungi kun “toshpo‘lat”larining nutqi esa butunlay o‘zgacha:

– *Shu, desang, bordim ... nima, gudid qilurasan, etgan gapingga atvechat qilasanmi, yo‘q, atvechat qilasanmi? Koroachchisi, boshqa gudid qima ... sanminan voobshe gaplashmiman, xo‘, tushundimi? Konchay ... Yo‘q, san, o‘zing kimminan gaplashvotganini bilasanmi? Lyuboyini sindirib qo‘yaman ...*

Har ikki nutqdan uning egasi kim, ongi, saviyasi, madaniyati qay darajada ekanligi jamiyatda qanday o‘rin tutishligi ayon bo‘ladi. Demak, nutq madaniyati, aytish mumkinki, baholovchi fan hisoblanadi. U nutq asoslarini baholaydi, me‘yoriylashganlik darajasini aniqlaydi. Muayyan nutqiy vaziyatda mazmunan o‘rinli, o‘rinsiz ekanligini tahlil etadi.

Uslubiyat nutq madaniyati sohasidagi tadqiqotlarga nazariy asos bo‘lib hisoblanadi. O‘rganilayotgan nutq unsurlari uslubiyat nuqtayi nazaridan aniq tavsifga ega bo‘ladi. “Til madaniyati yoki nutq madaniyati haqidagi fan ham nazariy, ham amaliy fan (yoki tadqiqot sohasi), til uslubiyati va nutq uslubiyati bilan turdosh hisoblanadi”[9].

Demak, nutq madaniyati fani bilan uslubiyat fanining tadqiqot obyekti yozma va og‘zaki nutq hisoblanadi.

Adabiy tahrir – filologiyaning amaliy fanlararo tarmoqlaridan biri. Bu fan uslubiyatni, uning asosiy tuzilmaviy qismlarini, shuningdek nutq madaniyatini, asosiy tasviriy lingvistik fanlarni chuqur bilishni talab etadi. Adabiy tahrir matn, qo‘lyozma maqsadga muvofiqligi, aniq maqsadga qaratilganligi masalalari bilan ular intellektual,ekspressiv (ham estetik, agar matn badiiy bo‘lsa), mazmuni, muallifning o‘ylagani, muayyan matn, qo‘lyozma nimaga mo‘ljallanganligi, hammasi to‘g‘ri bo‘lishligi masalalari bilan shug‘ullanadi. Mustaqil fan sifatida o‘tgan asrning 50-yillarida shakllangan adabiy tahrir muharrirlik ishlovi berilishi lozim bo‘lgan qo‘lyozmalarga nisbatan o‘z yondashuvini belgilab olgan. Shulardan asosiysi:

- tahrir – yaxlit ijodiy jarayon, matnni tekshirish va qayta ishlashni o‘z ichiga oladi;
- har bir matnni adabiy jihatda yaxlit matn sifatida tekshirish va unga tuzatishlarni kiritish. Tahrirga tortilgan matn, qo‘lyozmaga bir qator talablar qo‘yiladi:
- keltirilayotgan ma‘lumotlar, berilayotgan xabarlar ham ilmiy, ham asosli bo‘lishi kerak;
- bayon etilayotgan nazariy fikrlar, farazlar yoki talqinlar, hodisalar, voqea va b.lar ilmiy yoki aqlan sog‘lom bo‘lishi lozim;
- muallif bayoni mantiqan ketma-ketlik (uzviylik)ka ega bo‘lishi shart.

Qo‘lyozmaga muharrir tomonidan ishlov berish deganda, matnga uslubiy jihatdan ishlov berib, uning adabiyiligini ta‘minlash nazarda tutiladi. Bundan tashqari, uslubiy jihatdan ishlov berish bilan birga, qo‘lyozma tarkibiy tuzilishi (kompozitsiyasi) ham aniqlanadi (to‘g‘rilanadi). Adabiy tahrir fanida “matn, qo‘lyozma tili ustida ishlash” degan ibora borligi sababsiz emas.

Tahrir qilinishi kerak bo'lgan qo'lyozmaga uslubiy ishlov berish faqat matndagi imloviy hamda tinish belgilari bo'yicha xatolarni tuzatishdan iborat emas, balki:

- sodda va qo'shma gaplarning ichki tuzilishi grammatik me'yorlarga mosligi tekshiriladi:
- funksiyaviy uslubiyat qonuniyatlariga to'liq amal qilinganligi ko'rib chiqiladi.

Xullas, matn, qo'lyozmani tahrir qilish jarayonida uslubiy talablarning barchasi so'zsiz amalga oshirilishi shart.

Birinchi talab matnlar bayonidagi adabiy nutqning muayyan funksiyaviy turga xos izchilligi, ifodaviyligi, ikkinchisi – g'ayriuslubiy unsurlarni qo'llashning asosli ekanligi, uchinchisi – fikrni ifodalash shaklining mazkur uslubga mosligi, to'rtinchisi – funksiyaviy taalluqligiga ko'ra so'zlar va iboralardan matn uslubi (yoki janr-nutq)ga mos holda foydalanilganligi, beshinchidan – rasmiy-ish yuritish, ilmiy uslublarda, so'zlashuv nutqida, badiiy matnda matn shu tur asarlarga xos tuzilganligi.

Demak, matn, qo'lyozmani adabiy tahrirdan chiqarish turdosh fanlar – tasviriy tilshunoslik (leksikologiya, frazeologiya, grammatika, punktuatsiya va b.), funksiyaviy uslublar (umuman uslubiyat), semantologiya, ortologiya va nutq madaniyati kabi fanlar bilan uzviy bog'liq ekan. Adabiy tahrir muvaffaqiyati tahrirchidan chuqur bilimli bo'lishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vinokur G.O. Filologicheskiye issledovaniya. –Moskva, 1989.–221-b.
2. Vinogradov V.V. Проблемы русской стилистики. –Moskva, 1981. –173-b.
3. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. –T.: O'qituvchi, 1985.
4. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Xojiyev A. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: O'qituvchi, 1980. –7-b.
5. O'zME, 1-j. –127-b.
6. Ensiklopedicheskiy slovar. –Moskva: Sovetskaya ensiklopediya, 1984.–716-b.
7. Щерба L.V. Избранные работы по русскому языку.–Moskva.1978.–117-b.
8. Qodiriy H. Otam haqida. –T.: G'afur G'ulom nashriyoti, 1983. –46-b.
9. Vinogradov V.V. Проблемы русской стилистики. –Moskva, 1981. –175-b.